MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN EVİ

Osmanlı'da Tarih Dersi Öğretiminde Kullanılan Yeni Bir Unsur: Tarih Atlasları (*)

Osman Gümüşçü (**)
Seda Önger

Giriş

İçinde bulunduğumuz bilgi çağında, bilgi toplama, toplanan bilgiyi hızlı ve etkili bir biçimde işleme ve değerlendirme ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Bu hızlı ve yoğun bilgi işleme sürecinde görsel materyal kullanmak yani, 'görselleştirme' günlük yaşantımız için olduğu kadar bilim ve eğitim hayatı için de giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Çünkü birçok insanda görsel materyallerin yazıya oranla daha geniş bir kitle tarafından daha kolay anlaşıldığı ve sözel düşüncelerin kavrama düzeyini artıracağı düşüncesi hâkimdir. Ayrıca, görsel materyallerin bir iletişim aracı olarak yazılı materyallere göre daha evrensel olduğu söylenebilir. Winarski ise, 'bir resim binlerce kelimeye eşdeğerdir' derken bir iletişim aracı olarak resimlerin ifade gücünden bahsetmektedir.[1]

Genel olarak görselliğe eğilimli bir çağ ve toplumda yaşamaktayız, dolayısıyla görselliğe dayalı deneyimlerimiz gün geçtikçe artmaktadır. Televizyondan, kitaplardan, gazete, dergi ve bilgisayarlardan aldığımız görsel iletiler tarafından giderek daha çok kuşatılmaktayız. Günlük yaşamımızda yolda yürürken bile bilboardlar, afişler, yol ve trafik işaretleri yardımıyla görsel ileti bombardımanına tutulmaktayız. Konuya öğretim açısından baktığımızda ise, birçok kişinin görsel olarak çok daha iyi öğrendiği bilinmektedir. Kişiler dinlediklerinin % 10'unu, gördüklerinin ise % 80'inden fazlasını öğrenmektedirler. Eski bir özdeyişte, 'bir resim kullan, on bin sözcük tasar-

(*) Bu çalışma Doç. Dr. Osman Gümüşçü yürütücülüğünde yapılan 'Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası' isimli TÜBİTAK projesinin giriş bölümünden bir parçadır.

(**) Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

1 Karşılaştırma ve geniş bilgi için bkz: A. Ş. İşler. "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı 15,2003, s. 55-63.

ruf et' denmektedir.[2]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir hikâye anlatılırken insan beyni eş zamanlı olarak kelimeleri görüntülere çevirmekle meşgul olmaktadır. Örneğin, 'otomobil' dendiğinde, onu kafamızda şekillendirmek için bu kelimeyi harflere göre düşünmek yerine otomobilin nasıl bir şey olabileceğini beynimizde şekillendirmeye çalışırız. Hatta aşk, nefret gibi soyut kavramları ifade eden kelimeleri birtakım görsel betimleme biçimleri ile bütünleştiririz. Elimize bir kitap aldığımızda, ilk olarak ondaki resimli sayfaları çevirirriz. Hatta bu eğilim, resimlere daha fazla bağlı olan daha düşük yaş ve okuryazarlık düzeyine sahip gruplarda daha belirgindir.[3]

İster tek başına isterse yazı ile birlikte kullanılsın görsel materyallerin öğrenmeye olan katkısı göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Dolayısıyla son yıllarda ülkemizdeki yazılı ders materyallerindeki illüstrasyon kullanımında bir artış olduğu görülmektedir. Ancak kullanılan illüstrasyonların niteliği için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir.[4] Resimlerin bir iletişim ya da öğreti aracı olarak kullanılması teknolojik ve toplumsal gelişmeler paralelinde zamanla değişim gösterse de önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Çünkü resimler duygu ve düşüncelerin 'sembolik kristalleşmesi' olarak kabul edilebilir. Nokta, çizgi, şekil, renk, biçim, doku gibi tasarım elemanlarından oluşan görsel materyalin/illüstrasyonların[5] duygu ve hisleri harekete geçirmede yazıya göre daha etkili olduğu düşünülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Arnheim, ihtiyaç olduğunda, insan beyninin farklı alanlarına depolanan bilgilerin tekrar geri çağrıldığını ve bilgi ile birlikte depolanan duygu ve hislerin daha önce geldiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, sade ve net illüstrasyonlar daha uzun süre aklımızda kalırlarken, ihtiyaç duyulduğunda kolayca hatırlanabilmektedir. Bu nedenle, metni destekler nitelikteki resimlerin doğru ve etkili bir biçimde kullanıldığı eğitim materyallerinin görsel hatırlama için bir köprü işlevi görebileceği söylenebilir.[6]

Kısaca özetlemek gerekirse, yazılı ders materyallerinde metni destekleyici unsur olarak doğru ve etkili illüstrasyon kullanımının önemi şu şekilde ifade edilebilir: Kavramaya yardımcı olma, daha dikkat çekici olmakla birlikte motive etme, soyut ve karmaşık kavramları daha etkili görselleştirme, yoğunlaştırılmış bilgi içermeleri nedeniyle kolayca yorumlanabilme, daha fazla interaktif eğitim ortamına yönelik materyal geliştirme potansiyeline

---

2 F. Ünal, "Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı", *Kurgu Dergisi*, Sayı: 18, 2001, s. 325-336.

3 A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", s. 55-56.

4 *a.g.m.*, s. 57.

5 F. Ünal, "Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı", s. 328-329.

6 A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", s. 56-58.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sahip olma, hatırlamayı kolaylaştırma.[7]

Türk tarihinde Tanzimat'tan sonra yaşanan gelişmeler sürecinde, diğer bütün alanlarda olduğu gibi eğitim ve öğretim faaliyetlerinde de hızlı değişimler yaşanmıştır. Eğitim sürecinde daha etkin öğrenmeyi sağlamak amacıyla yeni yöntemler, teknikler ve materyaller geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Bu bağlamda sayılabilecek yeniliklerden biri de tarih öğretiminde kullanılmaya başlayan tarih atlaslarıdır. Hemen her dersin kendine özgü yöntem ve teknikleri ile eğitim öğretimde kullandıkları yardımcı materyaller vardır. Tarih ve coğrafya derslerinde bahsedilen yardımcılardan biri ve belki de en önemlisi harita ve atlaslardır. Tarih derslerinde tarih atlasları kullanılmakta olup, tarih atlasları, yaşanan tarihi olay/durumları, olay-süreç ve mekân ilişkisi içerisinde anlatan harita serilerinden oluşmaktadır. Geçmişte yaşanan herhangi bir olayın açıklanması ve anlaşılmasında o günün bütün şartlarının bilinmesinin önemi olduğu gibi, olayların cereyan ettiği mekânların da bilinmesinin önemi büyüktür. Dolayısıyla tarih atlasları araştırmacılar ve öğrencilere bu konuda yardımcı olacak, mutlak surette bir mekân üzerinde yaşanan olayların tahayyülünde büyük kolaylıklar sağlayacaktır.[8]

***

Atlas, Yunan mitolojisinde Titan İapetos ile su perisi (Nympha) Klymene'nin (başka bir kaynağa göre Asia'nın) oğlu ve insanoğlunun öncüsü Prometheus'un kardeşi. Homeros'un yapıtlarında gök ile yeri birbirinden ayıran direkleri omzunda taşıyan bir deniz yaratığı olarak anlatılır. Önceleri bu direklerin dünyanın batı ucundaki ufkun hemen ardında, denizin içinde olduğuna inanılıyordu; daha sonra Atlas adı Afrika'nın kuzeybatısındaki bir sıradağa verildi. Bu inanışa göre, bölgenin kralı olan Atlas'ın konuk sevmezliğini cezalandırmak isteyen kahraman Perseus, görüntüsüyle insanları taşa çeviren Gorgo'nun başını Atlas'a göstererek onu kayalık bir dağa dönüştürmüştür. Yunan şairi Hesiodos ise, Atlas'ın Zeus'a karşı savaşan Titanlardan biri olduğunu ve bu yüzden gökyüzünü sırtında taşımakla cezalandırıldığını anlatır. Sanat yapıtlarında Atlas, gökyüzünü ya da gökküreyi sırtında taşır biçimde temsil edilir.[9]

Atlas, belirli bir alanı ya da bütün dünyayı göstererek, coğrafya, astronomi, dilbilim, vb. bir ya da birkaç konuyu açıklamak için hazırlanmış haritalar, şekiller, resimler derlemesidir. Konumuz açısından yaklaşılırsa atlas, dünyanın çeşitli ülkelerinde uzun zamandan beri hazırlanmakta olan harita

---

7 A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", s. 63.

8 A. Sezer, "Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretim Teknolojileri ve Materyalleri", *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, 2006, s. 202.

9 *AnaBritannica*, C. 3, s. 285-286.

takımlarını ifade eden bir terimdir. Mitolojiden alınan bu kelime aslında, omzunda dünyayı taşıyan temsili Zeus heykeline verilmiş bir isim olmakla beraber, yeryüzündeki ülke ve bölgeleri kâğıt üzerinde gösteren şekilleri, yani haritaları takım halinde toplayan eserlere de teşmil edilmiştir. Başlangıçta sadece coğrafya ile ilgili konuların gösteriminde kullanılan atlas terimi, sonradan coğrafyanın dışında çeşitli bilim dallarıyla ilgili birtakım harita ve şekiller topluluğunu da ifade edecek kadar geniş bir kapsam kazanmıştır: Anatomi atlası, bitkiler atlası, tarih atlası gibi.[10]

Aslına bakılırsa haritaların bir araya getirilmesiyle hazırlanan ilk eserler Eski Yunan dönemindeki müelliflere kadar uzanır. Ama yine de modern anlamda atlasların ortaya çıkması için XVI. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Bu dönemde, haritaları bir araya getirerek bir eser hazırlayan ilk kişi Abraham Ortelius'tur (1527-1598). Gerçek şu ki, Ortelius *"Theatrum Orbis Terrarum"*, adı ile hazırladığı eserde 'atlas' adını kullanmadığı için, 'atlas'ın isim babası onun çağdaşı olan G. Mercator'dur (1512-1594). Dolayısıyla '*atlas*' adı, XVI. yüzyılda Gerardus Mercator'un başlattığı, harita kitaplarının kapaklarında, yerküreyi omzunda taşıyan Titan Atlas figürüne yer verme geleneğinden kaynaklanır.[11]

Atlaslar, başlangıçta sadece coğrafya haritaları için yapılıyorken, kullanımı kolay ve işlevsel olduğundan zamanla birçok konuda atlas hazırlanmıştır. Bilimsel araştırma ve uzmanlık alanları sayısının da artışıyla atlaslar, harita ve şemaların yanı sıra resim, istatistik verileri ve çeşitli bilgiler ile yer adları dizinlerini de içerir hale gelmişlerdir. Konu olarak en fazla hazırlanan anatomi ve coğrafya atlaslarını tarih atlasları takip etmiş, kapsam olarak ise, dünya atlası ya da bölge atlası ve ülke atlası biçimlerinde eserler hazırlanmıştır.

Tarih atlaslarının ilk hazırlanışında Hıristiyanlık tarihinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. İncil'in tarihini ya da klasik antikiteyi canlandıran harita yapımcılığına ilişkin çalışmaların izi, Ortelius zamanına kadar sürülmekle birlikte tarihsel atlasın gelişimi yavaş olmuştu. Almanlar, XIX. yüzyıl ortalarında birdenbire tarihlerini haritalarla anlatmanın önemini kavradılar. Karl von Spruner, 1846 yılında 'Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europas von Anfang des Mittelalters auf die neueste Zeit' adlı atlasın ilk baskısını yaptı.[12]

Osmanlı haritacılık, coğrafyacılık literatürüne bakıldığında XV. yüzyıl-

---

[10] Fazla bilgi ve karşılaştırma için bkz: C. R. Gürsoy-M. Elibüyük, *Yeni Türkiye Atlası Hakkında Düşünceler*, 1979, s. 9.

[11] http://tr.wikipedia.org/wiki/Atlas_%28harita%29.

[12] D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, 1999, s. 38.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dan son döneme kadar hazırlanan harita ve atlasların tamamının coğrafya haritası ve atlası olduğu hemen dikkati çeker. Bunlar içerisinde XIX. yüzyıl başında 1801-1803 yılında hazırlanan atlastan itibaren, el yazmalarının bırakılarak matbaada atlas basım faaliyetlerinin başladığı görülmektedir. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl basılı coğrafya atlasları ve bu arada tarih atlasları için bir başlangıç ve takip eden yıllar da gelişim dönemidir.

Elbette, bu dönem özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra hemen her alanda, bir yenileşme, kurumsallaşma ve dolayısıyla geniş anlamda modernleşme/batılılaşma sürecinin başladığı bir dönüm noktasıdır. Bu yenileşmelerden tarihçilik, coğrafyacılık ve haritacılık gibi konumuzu yakından ilgilendiren alanlar da paylarını almışlardır.

Tarih haritacılığı açısından Tanzimat döneminde hem nicelik hem de nitelik bakımından büyük bir gelişme yaşanmıştır. Bir taraftan yabancıların çalışmaları hızla artarken, bir taraftan da yerli coğrafya ve harita eserler çoğalmıştır. II. Mahmut'tan itibaren ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, bu dönemde orta ve yüksek dereceli okulların artması, birçok eserin batılı kaynaklardan yararlanarak hazırlanmasına veya çevrilmesine hizmet etmiş ve eserler, 'okul kitapları' şekline dönüşmüştür.[13]

Bu dönemde Türkiye'de tarih atlası hazırlanmadan evvel, Osmanlı ile ilgili ve yurt dışında hazırlanmış önemli bir tarih atlası basılmıştır. J. Von Hammer, geniş kapsamlı meşhur eseri Osmanlı Tarihi için, Fransızca çevirisinin ekinde J. J. Hellert'e hazırlattığı tarih atlası bu anlamda ülkemiz için ilktir. Eserin Fransızca'ya çevrilmesi işi, Hellert'i kitabın Almanca baskısında yer alan yararsız ve kötü haritaların hepsini eleyerek yeni bilgiler doğrultusunda bir atlas hazırlamaya yöneltti. Bizzat Hammer'in denetimi ve gözetimi altında 1844 yılında hazırlanan bu atlas 'Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique' ismini taşımaktadır. Hammer'in Fransızca çevirisinde yer alan bu mükemmel ek bölüm, imparatorluğun II. Mahmut dönemi sonundaki bütün bölgelerinin açık, ayrıntılı ve kusursuz olarak basılmış büyük ölçekli haritalarını içermektedir.[14]

Tanzimat'tan sonra eğitim-öğretim hayatının modernleştirilmesi kapsamında yeni okul ve sistemler yanında ders kitaplarının da yenilendiği görülmektedir. Gerçekten de özellikle yüzyıl sonlarına doğru çok sayıda ders kitabı basıldığı ve ders kitaplarındaki bu çok sayı yanında çeşit ve kalite

---

[13] H. Dağtekin, *Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*, 1977, s. 20.

[14] D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*,1999, s. 38; ayrıca, H. Dağtekin, *Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*, 1977, s. 20, H. Dağtekin, *Günümüzde Tarih Haritacılığının Durumu ve Biz*, 1985, s. 1453.

açısından da önemli iyileşmelerin olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, tarih ders kitaplarında harita, resim gibi geçmişte pek kullanılmayan görsel malzemeler de kullanılmaya başlanmıştır ki, bu gidiş zamanla tarih atlaslarının doğmasına yol açmıştır. Gerçekten de ulaşabildiğimiz basılı haritalı Osmanlı tarihi ve diğer tarih kitaplarına bakılırsa, bu tarzdaki ilk eser 1889 yılında Ali Nazıma tarafından hazırlanmıştır.[15]

Kütüphanelerde yaptığımız araştırmalar ve 'Eski Harfli Türkçe Eserler Bibliyografyası' isimli kataloga göre tam 95 tane atlas kaydı bulunmaktadır. Ama bu kayıtlar incelendiğinde, bunların büyük kısmının mükerrer kayıtlar olduğu veya aynı müellifin sonraki baskıları olduğu hemen göze çarpmaktadır. Kayıtlar içerisinden öncelikle mükerrer olanlar ayıklandığında geriye 68 tane kayıt kalmaktadır. Sadece müellifler esas alınıp atlas hazırlamış kişiler ayıklandığında geriye sadece 32 tane kayıt kalmaktadır ki, bu da 32 müellif tarafından hazırlanan atlas kayıtlarının 95 tane olduğu anlamına gelmektedir. Bu atlasların büyük kısmı okullar için hazırlanan coğrafya atlasları olup, belli bir iş için veya yine öğretim sırasında şekil gerektiren diğer dersler için hazırlanan hizmet atlasları bile düşünüldüğünden daha fazla sayıdadır. Bütün bu kayıtlar arasında 'tarih atlası' ibaresi taşıyan sadece Mehmed Eşref ve Abdülkerim Nadir'e ait atlaslar olup, başka bir tarih atlasına rastlanmamıştır. Bunlardan sonraki tarih atlasları ise ancak, cumhuriyetin ilanından ve Latin harflerinin kabulünden sonra hazırlanmıştır. Başka bir ifadeyle, cumhuriyet döneminde Türk Tarih Tezi için yazılan kitaplardaki haritaları birleştirerek yapılan tarih atlası ile F. R. Unat'a kadar da bir daha atlas hazırlanmamıştır.

Şu durumda Türkiye'de hazırlanan ilk tarih atlasları Mehmed Eşref ve Abdülkerim Nadir'e ait olup, aşağıda ana hatlarıyla değerlendirilecektir.[16]

Mehmed Eşref'in Tarih Atlası 1910 ve 1913

Mehmed Eşref Albatı 1283/1867 yılı Muharreminin üçüncü günü İstanbul'da Şehzadebaşı'nda doğdu. İlk tahsilini Beşiktaş Askeri Rüştiyesi'nde yaparak 1298/1872 yılında Kuleli Askeri İdadisi'ne girdi. Kuleli'den Harbiye'ye geçti, oradan da 1304 tarihinde piyade ikinci mülazımı olarak mezun oldu. Mektepten çıkar çıkmaz Rumeli Hassa Ordusu'na tayin edildi, Selanik'e gitti. Hastalandığından İstanbul'a döndü. Toptaşı Askeri Rüştiyesi'nde dâhiliye zabiti oldu. 1307 tarihinde Eyüp Baytar ve Eczacı

---

[15] Ali Nazıma, *Haritalı Küçük Tarih-i Osmani*, 1306/1889, A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 47+1 sayfa.

[16] Mehmed Eşref'in ilk atlası ile Abdülkerim Nadir'in atlasının kopyasını bize temin ettiği için Yrd. Doç. Dr. Erdal Aydoğan'a teşekkür ederiz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Askeri Rüştiyesi dâhiliye zabitliğine tayin olundu. Burada 14 yıl hizmet etti. 1321 yılında baytar mektebinden Toptaşı Askeri Rüştiyesi'ne naklolundu. Bir yıl sonra Harbiye Mektebi dâhiliye Kolağalığına nakledildi. Meşrutiyetin ilanından sonra Kuleli Askeri İdadisi tarih muallimliğine tayin olundu. "Tarihi Umumi" ve "Osmanlı Atlası" isimli eserlerini bu sırada yazmıştır. Aynı zamanda Harbiye'de o mektebe bağlı olarak şehzadelerin talim ve terbiyesi için açılan sınıflarda da hocalık etti. 1922'de zatürre geçirdiği için muallimlikten ayrıldı ve tekaüt oldu.[17]

Mehmed Eşref, aldığı eğitim ve o dönem şartları gereği hem tarih hem de coğrafyacı idi ve dolayısıyla her iki bilim dalının gereklerini yerine getiriyordu. Verdiği derslerde gördüğü ihtiyaca binaen, görsel malzeme ve bu arada harita ve atlas yokluğu büyük sıkıntı yaratıyor, öğrencilerin dersi anlamasını güçleştiriyordu. Dolayısıyla, bu sıkıntıyı gidermek düşüncesiyle öncelikle coğrafya derslerinde kullanılması amacıyla coğrafya atlası hazırlama girişimlerine başladı. Kendisine ve künyesine ulaşabildiğimiz basılmış atlaslara bakılırsa M. Eşref'in hazırladığı ilk eser, 32 sayfa ve 12 haritadan oluşan küçük bir çalışmadır. Bu eserden sonra da yine çalışmaya devam ederek, bazen birkaç kişi ile ortak olmak kaydıyla çok sayıda atlas hazırlamıştır.[18]

Mehmed Eşref'in atlas ile ilgili çalışmaları tarihçilik anlayışı, o dönemde yapılan yeniliklerle ilgili söyledikleri açıklamalar, hatıralarında belirttiği ifadeler, aynı zamanda bizim belirtmek istediklerimizle uygunluk gösterdiği için aynen buraya almakta fayda vardır: "Kuleli Askeri İdadisi ve Türkiye'de İlk Tarih Atlası: Harbiye mektebinden sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi olarak tayin edildim. Mekatibi Askeriye

---

[17] OCLT II, s. 472'de Mehmed Eşref'in hayatı hakkında sadece, 'Mekteb-i Saadet ders nazırı, İstanbul Askeri İdadisi tarih hocası ve binbaşı olduğundan başka bilgi bulunamamıştır' denmişse de, Prof. Dr. Ali Birinci vasıtasıyla Enver Behnan Şapolyo tarafından hazırlanan kitabı bulmak için hiç zaman kaybedilmemiştir. Bu vesile ile Sayın Birinci'ye burada bir kez daha teşekkür etmeyi bir borç biliriz. Ayrıntı için bkz: E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, 1945, s. 3.

[18] Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Şirket-i Mürettebiye matbaasında basılan 1324/1908 tarihli *Coğrafya-yı Umumi Atlası* 32+12; *Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1324/1908, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 32, 13 çift sayfa; *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1324/1908, Müretebiye Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 5+188+2, 37 pafta harita; *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1325/1909, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 197+3, 37 pafta harita; *Umum Vilayat-ı Şahaneyi Havi Küçük Atlas-Umumi Küçük Atlas*, 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 32+32+127; M. Eşref'in ortak hazırladığı İlk Atlas, Binbaşı Mehmed Nasrullah, ve Kolağası Mehmed Rüşdü ile birlikte hazırladığı şu eserdir: *Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*, 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 133+6 sayfa, 34 pafta; *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1330/1914, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 192+pafta harita; *Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*, 1330/1914, Necm-i İstikbal Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 31,11 çift sayfa.

Nazırı Ferik Fatih'li Tevfik Paşa, askeri idadilerinde bir ıslahat yapmak istemişti. Askeri idadilerinde yeni usul üzere derslerin ayrılmasını arzu ediyordu. Bu sebeple askeri idadilerinden birçok muallimler çıkarılmış, yerlerine de daha yüksek bilgili muallimler tayin edilmişti. İşte bunlar arasında ben de Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi tayin edildim. Hatta münhal olmadığı halde muallim muavini namile ve fakat müstakilen tedrisatta bulunmak üzere muavinliğe ve birkaç ay sonra da asaleten tayin edilmiştim. Eskiden askeri idadilerde tarih iki gruba ayrılmıştı. Umumi tarih ve Osmanlı tarihi adıyla tedris olunmakta idi. Yeni ıslahatta tarih dersi haritalar üzerinde takip ediliyordu. Ben de tahtaya önceden çok güzel harp sahnelerini gösteren haritalar yapıyordum. Bununla beraber bir devrin muharebesini anlatırken, komşu devletler ve onların takip ettikleri harp usulleri ve bize karşı olan harici siyasetleri ve muharebeler neticesinde yapılan muahedelerde ayrıca gösterilmek suretiyle tarih derslerinde bir inkılâp yapılıyordu. Tarih derslerinde vakalar müspet bir şekilde anlatılıyor, fakat dini menkîbeler ve milli hemasetlerle de süsleniyordu. Bu suretle yarın cenk meydanlarında savaşacak efendilerin manevi ruhları milli kahramanlıklar ve dini menkabelerle beslenilmesi faideli oluyordu".[19]

Mehmed Eşref, tarih derslerini anlatırken, görsel malzeme ve bu arada tarih atlası eksikliğini nasıl çözümlediğini ve böylece hazırladığı atlasın yapım aşamalarını aynen şöyle ifade etmektedir: "Kuleli Askeri İdadisi'nde tarih derslerini vermeğe başladığım zaman talebede tarihe karşı büyük bir alaka uyanmıştı. Dersten önce anlatacağım bahse ait haritaları da yapıyordum... Talebeler de bu haritaları büyük bir alaka ile defterlerine çekiyorlardı. Bir gün bu haritaları talebenin birisinde toplu bir halde görünce, bir araya toplayarak neşretmeyi düşündüm. O zamanlar Kuleli İdadisi'nin coğrafya muallimi Remzi Bey bana Almanca bir (atlas historik) verdi... Bu eserden de ilham alarak bir tarih atlası hazırlayıp, Mekteb-i Harbiye matbaasında bastırdım. Eserimin adı (Tarihi Umumi ve Osmanlı Atlası) idi. Bugüne kadar Türkiye'de bir (tarihi atlas) yazmak kimsenin aklına gelmemiş, hiçbir tabı da böyle kıymetli bir eseri ne kimseye yaptırabilmiş ve ne de bastırabilmişti... Tarih tedrisatı bakımından mühim olan bir boşluğu bu atlas doldurmuştu... Tarih, geçmiş insan cemiyetlerinin hayatlarını, kültür ve medeniyetlerini zaman ve mekân göstererek yazılı vesikalarla araştırıp nakleden bir ilimdi. Tarih, vakaları zaman sırasıyla kronolojik bir şekilde tesbit ettiği gibi, vakanın zamanını ve

[19] E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, s. 36.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mekânını tayin ettiği takdirde vakalar tarihi bir mahiyet alabiliyordu. Tarihi vakaların zamanı kronoloji cetvelleri ile vakaların vukua geldiği yerler de (tarih atlası) ile gösterilirdi. Avrupa memleketlerinde tarih derslerine başlayan her talebe daha ilk sınıflarda bir (kronoloji) kitabı ile bir (atlas historik) alarak tarih derslerine başlıyor, vakalar da tarih atlası ile takip ediliyordu. Hâlbuki Türkiye'de o zamana kadar bir böyle bir tarih atlası yoktu. Hazırlamış olduğum atlas bütün askeri idadilerle beraber bütün rüştiye ve sultaniyelere de kabul edildi. Bu tarih atlasını okumayan veya görmeyen münevver kalmadı, bilmem neden çok rağbet görmüştü. Tarih atlası 33 pafta ve 138 parça haritayı ihtiva ediyordu, eserin adı da (Tarihi Umumi ve Osmanlı Atlası) idi. (ilk baskı 1326/1910 yılında) Eser ikinci defa 1329/1913 tarihinde Mekteb-i Harbiye matbaasında basılmıştı. Tarih atlasının ilk sayfasında "Hicret-i Celile-i Nebeviye tarihinin ilk senesinden zamanımıza kadar beher sene-i Hicriyeyi Kameriyenin ilk günü sene-i Miladiyenin hangi ayının hangi gününe tesadüf eylediğini gösterir cetvel vardı. Bu cetvel Hicri yılları Miladi yıllara tahvil eden bir cetveldi. Eserin ikinci mebhası ise, tarih atlasının haritalarının fihristi idi".[20]

E. B. Şapolyo, Mehmed Eşref'in yaptığı işlerin önemini şu ifadelerle vurgulamaktadır: "Şimdiye kadar Türkiye'de bu kadar nefis bir tarih atlası daha basılmamıştı. Eşref Bey, bu eseri ile uzun seneler uğraşarak, Türk irfan hayatına mühim bir eser kazandırmak şerefini kazanmıştır. Umumi ve bilhassa Türk tarihi ile meşgul olanlara bu eserden mühim bir rehber olamaz... Eski harflerle basılan bu eserin mevcudu kalmamıştır".[21]

Mehmed Eşref hazırladığı atlasın ilkinde yer alan toplam 87 haritadan 32 tanesini Avrupa ve Dünya tarihine, 55 tanesini de Türk tarihine ayırmıştır. Genişletilmiş ikinci baskıda ise toplam 138 haritadan Avrupa ve Dünya tarihine ayırdığı harita sayısını sabit tutarak (32), Türk tarihi ile ilgili haritalara ilaveler yaparak 106 tane harita çizmiştir. Her iki atlas incelendiğinde, Mehmed Eşref'in hem sayısal anlamda hem de nitelik anlamında eserinin kalitesini artırdığı rahatlıkla görülmektedir. Harita başlıkları, incelenen konular ve gösterim tarzları bahsedilen gelişmeyi çok net bir şekilde kanıtlamaktadır.

Abdülkerim Nadir'in Tarih Atlası. 1915

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda hayatı hakkında hiçbir şeye ulaşamadığımız, ikinci atlas müellifi Abdülkerim Nadir'dir. Atlası üzerinde de belirtildiği üzere, Üsküdar Mektebi Sultanisi'nde müdürlük yapmıştır.

---

[20] E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, s. 36-37.

[21] E. B. Şapolyo, *Eşref Albatı Hatıraları*, s. 40.

Aldığı eğitim gereği tarihçi olduğunu düşündüğümüz Abdülkerim Nadir yine o dönemde tarih derslerinde tarih atlasları eksikliğini görerek ve muhtemelen Mehmed Eşref'in yaptığı atlasın önemini anlayarak kendisi de bir atlas hazırlamıştır. Atlasına, "Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası" ismini vererek ilk defa Osmanlı tarihine münhasır tarih atlasını hazırlamıştır.

Abdülkerim Nadir, muhtemelen M. Eşref'in atlasının tamamının Türk tarihine hasredilmemiş olmasından hareketle hazırladığı bu atlasta, konuya Kayı boyunun Anadolu'ya gelişiyle girmiştir. Mehmed Eşref'ten daha sonra hazırlanmasına rağmen, ne yazık ki içerik ve gösterim tarzı olarak aynı kaliteyi yakalayamamıştır. Çünkü öncelikle sadece Türk tarihine hasredilmiş olmasına rağmen toplam harita sayısı 30'dur. Sayıdan sonra niteliğe bakıldığında, özellikle muahede haritalarının çizilmesinden de anlaşılacağı gibi kolaya kaçılmıştır. Üstelik harita başlıkları, içerikler ve gösterim tarzı açısından da kalitenin düşük olduğu ortadadır.

Sonuç olarak: Türkiye'de ilk hazırlanan bu tarih atlaslarının genel olarak o dönemin şartlarına göre oldukça iyi hazırlandıkları söylenebilir. Bazı eksik ve yanlışları olsa da, Türk eğitim sistemi içerisinde ve yenileşme tarihinde önemli bir basamak teşkil ettikleri ortadadır. Bu atlaslardan sonra uzun bir süre yeni atlasların hazırlanmaması, bu eserlerin ihtiyacı karşılama açısından fazlasıyla görevini yaptıklarını göstermektedir. Dolayısıyla, şimdiye kadar üzerinde hiçbir çalışma yapılmamış olan bu atlasların Türk bilim ve eğitim tarihinde hak ettikleri yeri verilmelidir.

Elimizdeki atlasları inceleyip değerlendirdiğimizde ana hatlarıyla şunları söylemek mümkündür: Türkiye'de ilk olmasına rağmen, Mehmed Eşref'in hem coğrafya hem tarih eğitimi alması, iyi bir eğitimci ve araştırmacı olması, tarih atlasından önce birçok defa coğrafya atlası hazırlamış olması, iyi araştırmacılığına bağlı olarak -yabancı dil bilmediği halde- yabancı kaynaklardan faydalanması gibi nedenlerle ortaya, dönemine göre oldukça iyi bir atlas çıkmıştır. Anılarında belirttiği gibi, bir Almanca tarih atlasından faydalanmış, bundan dünya ve Avrupa tarihi ile ilgili haritaları almış, ama yabancı atlaslarda Türk tarihi ile ilgili haritalara hiç veya yeterince yer verilmediği için Türk tarihi ile ilgili bütün haritaları kendisi hazırlamıştır. Sonuçta, genel tarih ile ilgili haritalar çeviri de olsa, ülkemizde ilk defa böyle bir eser hazırlandığı için ve hele haritaların konu ve gösterim olarak dönemine göre oldukça iyi bir seviyede bulunması nedeniyle bu atlas çok iyi bir örnektir. Zaten kısa süre sonra genişletilmiş ikinci baskısının yapılması, onun da az bir zamanda tükenmesi ve birçok kesimden iyi eleştiriler alması da

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

atlasın kaliteli olduğunu kanıtlayan hususlardır. [22]

Her iki atlas incelendiğinde, Mehmed Eşref'in hem sayısal anlamda hem de nitelik anlamında eserinin kalitesini artırdığı rahatlıkla görülebilir. Harita başlıkları, incelenen konular ve gösterim tarzları bahsedilen gelişmeyi çok net bir şekilde kanıtlamaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

[22] Bu kısım için bkz: E. İhsanoğlu-R. Şeşen, *OCLT II*, 2000. s. 472-475.

EKLER

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

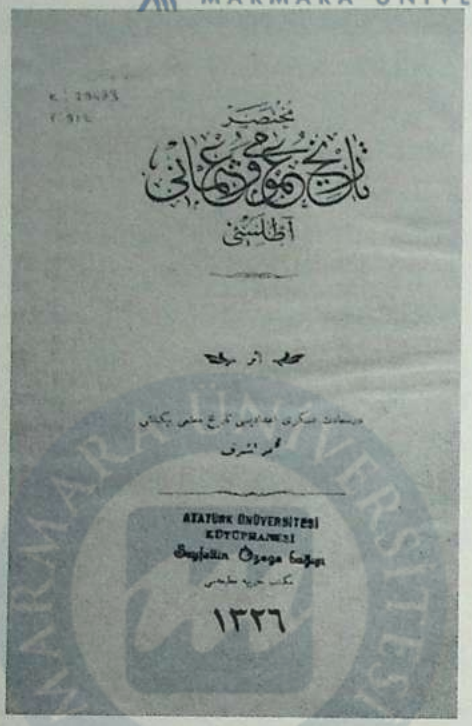

Ek:1 Mehmed Eşref. Muhtasar *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, 1326/1910, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul.

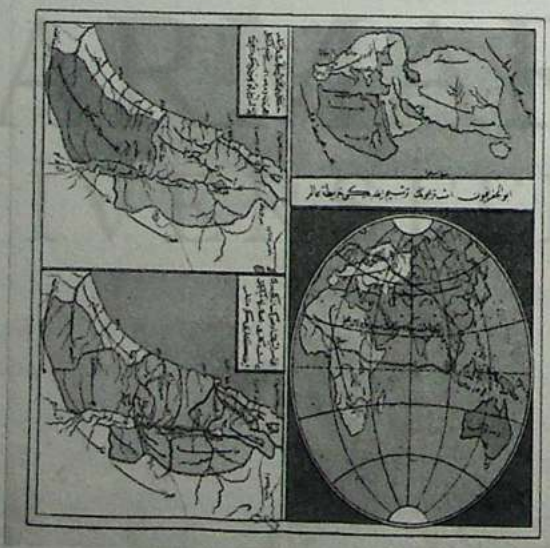

Ek:2 Ben-i İsrailin Arz-ı Kenan'a girerek yerleştikleri mahalleler teşkil eyledikleri hükümetler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

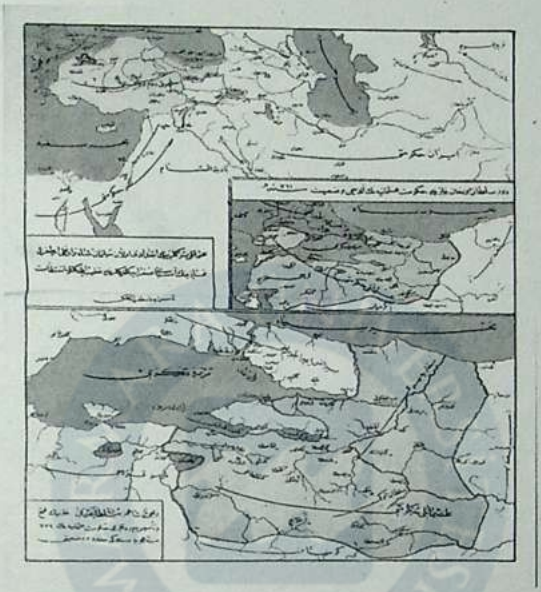

Ek:3 Osmanlı Türklerinin ilk dönemlerine ait haritalar.

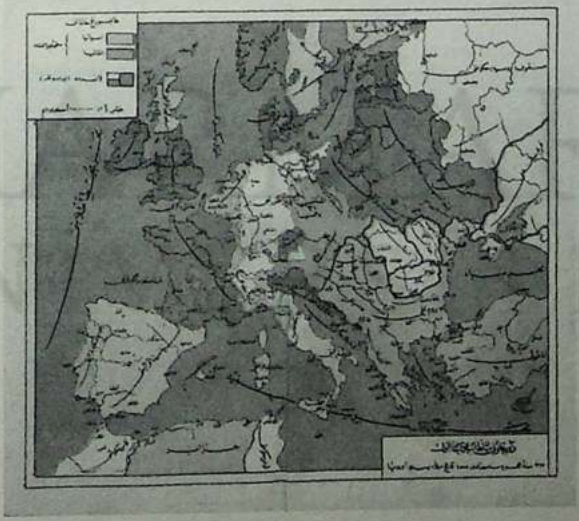

Ek:4 Frank Hükümeti'nin taksimi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ek:5 Mehmed Eşref, *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, 1329/1913, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul.

Ek:6 Ben-i İsrailin Arz-ı Kenan'a girerek yerleştikleri mahalleler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

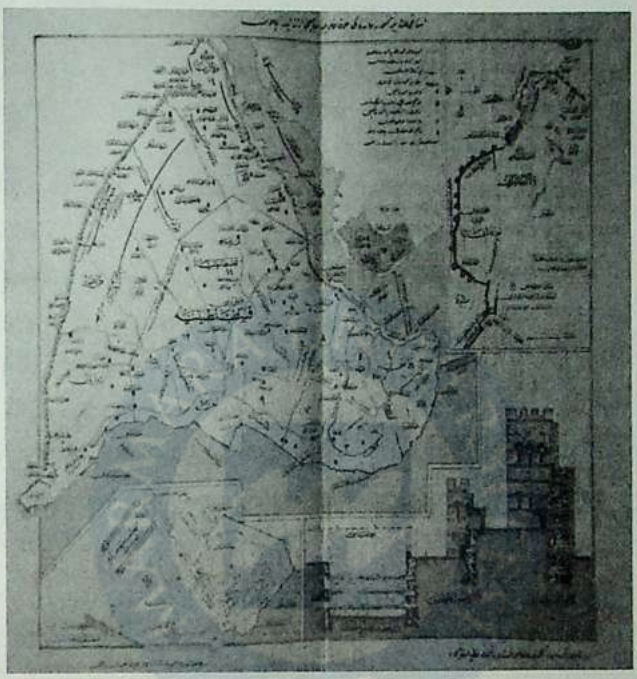

Ek:7 İstanbul'un fethi.

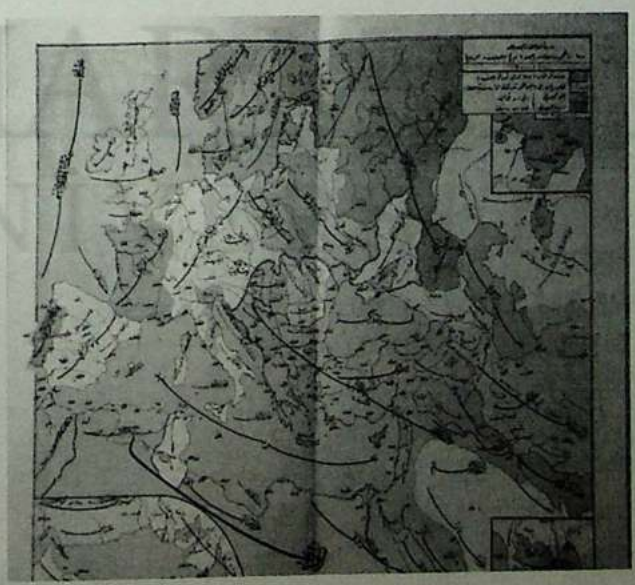

Ek:8 Kanuni Devri.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ek:9 *Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası,* Üsküdar Mektebi Sultanisi Müdürü Abdülkerim Nadir Bey tarafından tertip ve tersim edilmiştir. Sahibi Naşiri. Tefeyyüz Kitabhanesi. 1331. İstanbul.

Ek:10 Kayı Han aşiretinin Mahan'dan Anadolu'ya sureti vürudu ve güzergahı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

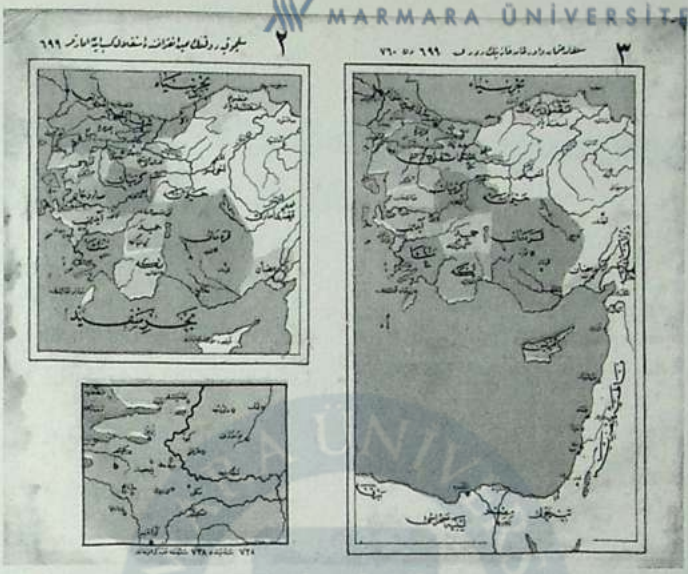

Ek:11 Sultan Osman ve Orhan Gazi'nin Devri, 760'tan 799.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ